

УДК 94:334.713-005.2(477) "1861/1917"

Інна Вановська

ДРІБНЕ ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається розвиток жіночого дрібного промислового підприємництва в Україні упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., аналізуються соціально-економічна організація, масштаби та географія основних жіночих промислів і ремесел.

Ключові слова: дрібне промислове підприємництво, жіночі ремесла, кустарництво, соціально-економічна організація, гендерна економіка.

Актуальність проблеми обумовлена тим, що упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. жіноче кустарні промисли і ремесла були невід'ємною частиною домашніх занять майже кожної української родини. В Україні традиційно вважалося, що жінка зобов'язана вміти виготовляти борошно, виконувати ткацькі роботи, плести кошики інакше вона не вважалася повноцінною дружиною та господинею. Для Наддніпрянської України цей час характерний активізацією проведення ліберальних реформ і ринкової трансформації суспільства. Урядовий курс на розвиток приватного підприємництва сприяв подальшому розвитку ринкових відносин, що повсюдно в Україні знайшло своє відображення й в зростанні різних форм дрібного підприємництва, зокрема різноманітних кустарних промислів і ремесел. При цьому істотно змінювалася роль жінок у підприємницькій діяльності, що свідчить про те, наскільки вдалося українському суспільству перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних установок і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночого домашнього підприємництва. Тому без детального дослідження еволюції жіночого домашнього промислового підприємництва неможливо об'єктивно зрозуміти історичний розвиток України упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Проблема визначення динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., історії розвитку жіночого кустарництва в Україні завжди привертала увагу дослідників. Суттєвіший внесок в наукову розробку визначеного питання зробили такі дослідники, як В. Ажаєва [1], О. Бломквист [2], Т. Богомазова [3], Р. Дутка [4], В. Єгоров [5], С. Давидова, Е. Полоцька, К. Беренс, Є. Свідерська [11] та інші, роботи яких вирізняються насиченістю фактичним матеріалом, що суттєво посилює дослідницький потенціал нашого дослідження. В роботах попередників, на тлі узагальнюючого вивчення кустарних промислів, досліджувалися деякі важливі аспекти динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проте ця проблема потребує додаткового дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні розвитку жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., завдання статті в аналізі різноманіття промислових занять українського жіноцтва, в інтерпретації, реконструкції й систематизації жіночого кустарництва як суттєвого компонента гендерної економіки України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Важливим проявом змін у суспільній свідомості жителів пореформеного українського села була й зміна поглядів на соціальний статус жінки та її роль у господарському та суспільному житті України. Саме в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні почався широкий рух жінок за рівноправність, що виражався в боротьбі за доступ до освіти, право на професійну працю, ініційована соціальними потрясіннями епохи. Більшу роль у розвитку жіночої самосвідомості відігали й західний фемінізм, що поширився в Україні в ході європеїзації українського суспільства, і російський нігілізм, що став вираженням умонастроїв різночинців, їхньою реакцією на складну соціально-економічну ситуацію в країні. Характерно, що в українському суспільстві не викликало активний протест прагнення жінок до суспільної діяльності, професійній рівноправності, їхньої спроби змінити устояні норми поведінки. При цьому участь жінок у підприємницькій діяльності, що мала місце й у дореформений час, сприймалися як щось природне в складній особистій ситуації, як життєва необхідність, прагнення забезпечити гідне життя собі й своїм дітям [18, с. 340–342].

Ступінь поширення й рівень розвитку жіночих промислів і ремесел у різних господарсько-економічних регіонах України були неоднакові. Це обумовлювалося найрізноманітнішими чинниками: як природно-географічними, так і господарсько-економічними. Найбільше поширення дрібні жіночі промисли набули у Харківській, Полтавській, Київській губерніях. Тут практично в кожному селі селянки мали промислові заняття. Було чимало сіл, у яких неземлеробські промисли

відігравали основну роль у селянському господарстві, а у великих промислових селах, що звичайно були центрами кустарних округів, землеробство взагалі було другорядним заняттям [13, с. 8–10].

При дослідженні жіночого промислового підприємництва українського села питання про його динаміку, загальні показники розвитку і насамперед питому вагу та місце в народному господарстві країни, є одним з основних. Водночас точне визначення загальної кількості жіночих промислових закладів, зокрема в українському селі, обсягу продукції, яка ними випускалася, та чисельності зайнятих у виробництві жінок через недостатню точність джерел виявляється і найбільш складним для вивчення обраної теми. Це пов'язане з тим, що офіційна статистика у 1861–1917 рр. була дуже далекою від повної реєстрації жіночих кустарних виробництв, особливо тих, де не використовувалася наймана праця. Дослідження, що проводилися місцевими земствами і сільськогосподарськими товариствами, мали інший недолік: не завжди досконало й чітко фіксували організаційно-економічний бік жіночого кустарництва, оскільки кореспонденти мало рахувалися з програмами досліджень, а свої повідомлення укладали згідно з особистими поглядами. Тому при з'ясуванні місця жіночого промислового підприємництва в загальноукраїнському та регіональному господарстві виникає особлива необхідність використовувати документи різного походження – промислового, податного, торгового, транспортної статистики, земські дослідження тощо, які б взаємно доповнювали один одного.

У складному процесі розвитку жіночого кустарництва в Україні, зокрема у його місці і ролі в господарській структурі українського села, простежувалося кілька основних етапів. Перший з них – етап зародження і початкового розвитку жіночих кустарних промислів, охоплював XVII–XVIII ст., другий тривав з кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст., а третій збігався з хронологічними межами нашого дослідження й характеризувався більш динамічним розвитком жіночого промислового підприємництва й остаточним переходом його на рейки товарного виробництва [6, с. 126].

На перших етапах, тобто у дореформену добу, за свідченням сучасників і дослідників, населення українських губерній задовольняло свої нагальні потреби в неземлеробських товарах переважно за рахунок кустарних промислів, які у цей період домінували серед всіх інших форм промислового виробництва (міське ремесло, мануфактура, фабрично-заводське). При цьому значна частина цих промислів мали поки що характер натурального виробництва, але на цьому тлі йшло становлення і поступальний розвиток товарного виробництва. Упродовж XVIII – першої половини XIX ст. продовжувалося розповсюдження обробних промислів серед селянок й, одночасно, значно посилилася їх трансформація в товарне виробництво. В результаті у цей період товари жіночих кустарних промислів "по всій Україні з похвалою купували" [9, с. 45]. Починаючи з 60-х років XIX ст. повсюдно в Наддніпрянській Україні стали швидко складатися великі кустарні осередки, у яких жінки були зайняті товарним виробництвом нарівні з чоловіками [9, с. 1–12].

На всіх основних етапах поступального розвитку жіночого домашнього підприємництва явно простежувалась тенденція до зростання чисельності селянок, які були ним охоплені. Незважаючи на всю недосконалість джерел та інші складності, дослідники української кустарної промисловості багаторазово робили спроби визначити загальну кількість промислових селянок.

Подібні статистичні підрахунки робилися й стосовно жіночого промислового підприємництва у пореформеному українському селі. Але в цілому вивченню положення кустарної промисловості в Україні до останнього часу приділялося мало уваги; матеріали, наявні з цього питання, украй обмежені й можуть служити підставою лише для наближених вирахувань і висновків. Так, згідно з даними за другу половину XIX – початок XX ст. у дев'яти українських губерніях, що входили до складу Російської імперії налічувався 436 тис. сільських кустарів з яких приблизно 83 тис. були жінками [11, с. 100–117].

Названі цифри в основному визначають принципово істотне місце жіночих кустарних промислів у народному господарстві як України, так й Російської імперії. Дослідження в масштабах кожної з українських губерній дозволяють, на думку автора, більш-менш точно відповісти на питання про загальну кількість місцевих селянок, зайнятих у сфері промислового підприємництва. Однак і тут необхідно ставитися до статистичних джерел з достатньою мірою умовності. Можна припустити, що через постійний недооблік певних груп кустарок, особливо у дрібних і віддалених населених пунктах, в основній своїй масі джерела показують лише ту межу, нижче за яку реальне число жінок-промисловиків не опускалося [2, с. 290].

Жіночі кустарні промисли в Україні зосереджувалися переважно в губерніях з мало розвинутою фабрично-заводською промисловістю. Щодо цього спостерігається значна відмінність від російських губерній, де кустарні промисли демонстрували найбільшу щільність у центральних промислових губерніях Московської, Володимирської, Нижегородської, у яких зосереджене понад 25 % усієї кількості кустарів. Найпоширенішими, кустарними промислами в Україні були промисли з

обробки волокна, дерева й шкіри. Особливо широкий розвиток одержали жіноче ткацтво й виготовлення ниток, що становило 89,3 % кількості кустарів [7, с. 16].

Ступінь поширення й рівень розвитку селянських промислів у різних господарсько-економічних регіонах України були неоднакові. Це обумовлювалося найрізноманітнішими чинниками: як природно-географічними, так і господарсько-економічними. Найбільш широке поширення дрібна селянська промисловість одержала у Харківській, Полтавській, Київській губерніях. Тут практично в кожному селищі селянки понад землеробство мали й промислові заняття. Було чимало сіл, у яких неземлеробські промисли відігравали основну роль у селянському господарстві, а у великих промислових селах, що звичайно були центрами цих округів, землеробство взагалі було відсутнє. Великі промислові села були центрами промислових округів, межі яких у міру поширення промислу усе більше розширювалися. Важливо відзначити, що господарство й побут селян перетворювалися тим радикальніше, ніж ближче було те або інше село певного промислового округу до центра промислу. Якщо у селах, що становили периферію промислового округу, землеробство ще зберігало своє велике значення, то у селах, розташованих ближче до центру промислу, землеробство було вже відтиснуте на другорядний план [12, с. 78–80].

Характерно, що на периферії промислового округу існували й більше примітивні форми промислу, та й самі промислові заняття були різноманітніше: тут селянки з'єднували основний для цього округу промисел не тільки з землеробством, але й з іншими промисловими заняттями, які не вимагали високої кваліфікації. Навпаки, у центрі промислового округу його провідний промисел був не тільки основним, але і єдиним заняттям жителів. Великі торгово-промислові села Київської губернії виступали в ролі центрів закупівлі сировини й збуту готової продукції даного промислу. Таким чином, формування промислових округів пов'язувалося з переходом дрібного товарного виробництва у сфері селянських промислів до капіталістичного, із процесом складання капіталістичної мануфактури [15, с. 19–20].

Документальні дані свідчать про те, що упродовж 1897–1915 рр. чисельність українських селян, залучених до промислової діяльності, зросла й досягла в 1915 р. майже 500 тис., серед яких жінки складали більше 100 тис. [18, с. 26–29]. У той же час загальний рівень залучення жіночого населення українських губерній до підприємницької діяльності містив тенденції розвитку окремих промислових галузей. В умовах ринкової економіки ці тенденції часто були закономірно різноскерованими. Окремі промисли не витримували конкуренції з великим фабрично-заводським виробництвом і зникали, інші, навпаки, у ринкових умовах, починали більш динамічно розвиватися. Часто на місці зниклих з'являлися зовсім нові форми жіночого підприємництва, викликані якими-небудь регіональними щойно посталими господарськими потребами [8, с. 17–19].

Результатом подібних динамічних процесів стали суттєві структурні зрушення, які виникли в господарстві українських губерній, зокрема й у сфері кустарної промисловості. Але при всій значущості структурних змін, вони не знизили загальні показники залучення жіночого населення у промислову діяльність. Аналіз наявних відомостей свідчить про те, що у різних повітах жіночі промисли часто відігравали неоднакову роль. Це обумовлювалося цілою низкою чинників: місцевими історичними і виробничими традиціями, сировинною базою, густотою населення, забезпеченістю землею, ступенем розвитку фабрично-заводської промисловості та ін. Але в цілому для України в період, що досліджується, була характерна відносно висока питома вага промислових селянок у загальному селянському населенні, яка досягала щонайменше 4 %, а в деякі роки й вище [1912, с. 10, 16].

Для з'ясування питання про чисельність селянських жінок-підприємців та їх питому вагу в різних губерніях України певну інформацію дає податкова статистика. З огляду на те, що в податкових розрядах звичайно об'єднувалися досить різні економічні групи, її матеріали служать в основному для найзагальнішої диференціації сільських промисловиків. Особливий інтерес становить аналіз динаміки свідоцтв і білетів, що видавалися на дрібний торг з повним і половинним збором. Аналізуючи дані про кількість одержаних у 1883 р. у місцевостях усіх класів промислових свідоцтв обох категорій в українських губерніях, можна зробити висновок про те, жінки займали важливе місце дрібних промисловців. Про зростання жіноцтва серед промислового населення свідчать також прохання селянок про дозвіл на відкриття промислових закладів. Такі прохання масово стали надходити до губернських правлінь вже з 1870-х років й їх потік не зменшувався аж до 1917 р. [10, с. 99–100].

Теза про досить значну питому вагу жіночих кустарних промислів в економічній структурі України підтверджується також і шляхом дослідження обсягу її виробництва. Ще одним важливим доказом того, що селянська жіноча промисловість посідала значне місце в економічній структурі України, є статистика ярмаркової торгівлі. Вироби жіночих промислів були у другій половині XIX – на початку XX ст. важливим компонентом усіх українських ярмарків. Статистика найбільших

ярмарків охоплювала ту частину виробів селянок, котрі виходили на губернський і загальноросійський ринок. На них надходили товари, які продавалися промисловиками на невеликих ярмарках, базарах і в себе на дому, а відтак через систему перекупок поступово склалися у значні партії. Обсяги продажу на найбільших ярмарках України кустарно-промислових товарів і сировини були досить значними. Так, за 1893 – 1894 рр. лише на Хрещенському ярмарку було продано таких товарів на 300 тис. крб. [14, с. 270–271].

Разом з тим, показники оборотів найбільших ярмарків і загальна торгова статистика ще не можуть дати об'єктивних даних про загальний обсяг товарного виробництва жінок-промисловців в Україні. У багато разів більша маса товарної кустарно-промислової продукції не надходила на ці великі ярмарки, а поглиналася споживачами на місцях, на дрібних ярмарках і сільських базарах і, отже, не реєструвалася. У той же час аналіз даних, які збереглися в джерелах про діяльність подібних дрібних торгових центрів, дає можливість упевнено констатувати, що питома вага продажу на них кустарних товарів була ще вищою, ніж на великих ярмарках. У цілому, згідно з офіційними земськими джерелами, вироби жінок-кустарок серед товарної маси малих сільських ярмарків і базарів становили приблизно половину. Крім збуту на ярмарках і базарах, значна частина товарної продукції реалізовувалася безпосередніми жінками-виробниками у найближчих слободах, селах, хуторах, продавалася безпосередньо споживачам, виготовлялася на замовлення і через це зовсім не надходила до місць упорядкованої торгівлі [16, с. 214].

Найбільш наочно масштаби розвитку, динаміку і соціально-економічне значення жіночого кустарництва в Україні демонстрували різні сільськогосподарські та кустарно-промислові виставки. Усього за період, що розглядається, українські жінки-підприємці взяли участь у понад 195 виставках, у тому числі приблизно у 25 міжнародних і всеросійських та в 170 губернських і місцевих. Сучасники відзначали величезне враження, що справляли ці виставки на громадськість, та їх безумовно позитивний вплив на подальший розвиток жіночого підприємництва. Жінкам-експонентам, які ставали переможцями, видавалися грошові премії, медалі та похвальні листи, запроваджені державними відомствами, земствами, господарчими товариствами і приватними особами. Це додатково заохочувало промислових селянок до вдосконалювання своїх виробництв, пропагувало нові технології і технічні прийоми, створювало рекламу кустарної продукції, підвищувало її конкурентоспроможність. Експонати свідчили про значні потенційні можливості участі жіноцтва в кустарній промисловості. Так, у 1870 р. на всеросійській виставці у Петербурзі українські промислові селянки експонували багато своїх текстильних виробів. На Паризькій всесвітній виставці 1878 р. дістали схвалення оригінальні вироби українських ткаць. У 1880 р. сільськогосподарська виставка в Харкові продемонструвала істотні переваги тканин, виготовлених місцевими промисловими селянками [9, с. 177–179].

Експлуатація жінок-підприємців скупниками, посередниками, лихварями, торговцями, конкурентна боротьба, безробіття, важке економічне становище часто послужило підставою для організації промислових кооперативів. За таких умов прибуток від кустарного промислу давав можливість домогосподарству сплачувати податки, не прибігаючи до дешевого, несвочасного продажу хліба й худоби, дозволяв значно покращити економічний стан родини. Зв'язок жінок-підприємців із землею не переривався, що було найкращою гарантією добробуту родини. Майже 90 % усіх українських кустарок займалися промислами переважно у зимовий час [17, с. 390].

У цілому упродовж другої половини XIX – початку XX ст. спостерігалася досить висока динаміка жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні. Завдяки наполегливій праці українських народних майстринь основні прийоми виготовлення з будь-якого кустарного виробу були детально відпрацьовані й стандартизовані. В Україні дедалі різноманітнішими ставали форми організації жіночих кооперативних об'єднань. Різноманітні промисли, які з традиційного домашнього заняття селянок за період, що розглядається, перетворилися на окремі товарні виробництва, що стабільно задовольняло побутові потреби місцевого населення. Українське промислове жіноцтво демонструвало здатність вдало поєднувати традиційну організацію виробництва із численними кооперативними новаціями [16, с. 181].

У Наддніпрянській Україні вже у перші пореформені роки склалися усі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для широкого розвитку тут жіночого промислового підприємництва. Більше того, сприятливі умови зберігалися і упродовж 1861–1917 рр. При цьому все більш значну й активну роль у стимулюванні розвитку жіночої промисловості відіграла діяльність державних відомств, місцевих земств, різних господарчих товариств і численних приватних покровителів та інвесторів. Таким чином, діяльність загальнодержавних і губернських структур, накладаючись на соціально-економічні чинники, в сукупності створювали те тло, на якому відбувався розвиток жіночого кустарництва й який визначав динаміку, основні форми, соціально-економічну організацію, географію жіночого домашнього промислового підприємництва, а також її місце й питому вагу в

господарській й гендерній структурі в Україні упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Перспективи подальших досліджень жіночого кустарництва визначені практичним значенням одержаних результатів. Вони полягають в тому, що успішне розв'язання поставлених у дослідженні актуальних наукових проблем забезпечує реальну участь автора статті у досить складних процесах оптимізації гендерних відносин в сучасному українському суспільстві. Результати цього дослідження відповідають на питання, викликані активізацією історичної пам'яті народу, зростанням національної свідомості, увагою суспільства до історичної спадщини.

Список використаних джерел

1. Ажаева В.С. Мелкое предпринимательство в России (конец XIX в. – начало XX в.): Аналитический обзор / В.С. Ажаева. – М.: Издание ИНИОН РАН, 1994. – 36 с.
2. Бломквист А. Кустарная промышленность в России / А. Бломквист // Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1887. – Вып. 16. – 605, 100. – 251 с.
3. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв / Т.Г. Богомазова. – СПб.: Изд-во Вести, 1999. – 164 с.
4. Дутка Р.М. Полтавські вибійчані рушники / Р.М. Дутка // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 46-50.
5. Егоров В.Г. Кооперативное движение в дореволюционной России (новый взгляд) / В.Г. Егоров // Вопросы истории. – 2005. – № 6. – С. 9-10.
6. Журнал Совещания о нуждах деревообрабатывающих промыслов. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1914. – 175 с.
7. Журнал Совещания о нуждах кустарного промысла. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1905. – 76 с.
8. Журнал Совещания о нуждах кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1909. – 26 с.
9. Историко-статистический обзор промышленности России / Под. ред. Д.А. Тимирязева. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1883. – Т. 1. – 222, 53, 83. – 164 с.
10. Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К.: Тип. К. Круглянского, 1912. – 160 с.
11. Кустарная промышленность России. Женские промыслы / С.А. Давыдова, Е.Н. Полоцкая, К.И. Беренс, Е.О. Свицерский. – СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, 1913. – 440 с.
12. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1914 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1915. – 200 с.
13. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. – Полтава: Б.и., 1912. – 33, 10 с.
14. Кустарный отдел сельскохозяйственной и промышленной выставки в Киеве в 1897 г. // Ремесленная газета. – 1897. – № 34. – С. 270-271.
15. Кустарь. – 1911. – № 2. – С. 19-20.
16. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1914 г. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1910. – 307 с.
17. Свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. – IX, 629 с.
18. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1915. – 611 с.

Инна Вановская

МЕЛКОЕ ПРОМЫШЛЕННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО УКРАИНСКИХ ЖЕНЩИН ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье рассматривается развитие женского мелкого промышленного предпринимательства в Украине во второй половине XIX – начале XX века, анализируются социально-экономическая организация, масштабы и география основных женских промыслов и ремесел.

Ключевые слова: домашнее промышленное предпринимательство, женские ремесла, кустарничество, социально-экономическая организация, гендерная экономика.

Inna Vanovska

SMALL BUSINESS INDUSTRIAL UKRAINIAN WOMEN IN SECOND HALF XIX – EARLY XX CENTURY

In the article the development of the women's small industrial business in Ukraine in the second part of the 19th and in the beginning of the 20th century is examined, social-economic organization, scales and the geography of the main women's trades and professions are analysed.

Key words: domestic industrial business, women's trades, handicraft, social-economic organization, gender economy.